

ЛЕКЦІЯ №6

Тема: «Статевий диморфізм як детермінанта індивідуалізації»

1. Стать у структурі індивідуальності
2. Теорії і концепції розвитку статевої ідентичності
3. Еволюційна теорія статевого диморфізму
4. Міжстатеві відмінності у психологічних якостях

1. Стать у структурі індивідуальності

Вивчаючи проблеми статі, зарубіжні науковці послуговуються термінами: "*sex*" (стать), якщо йдеться про біологічні основи поведінки, і "*gender*", коли мають на увазі соціокультурний зміст поведінки.

Стать як біологічне явище (sex) стосується індивідних характеристик: вона визначається в момент зачаття людини, її неможливо змінити. Проте приймати або відкидати свою стать, переживати її як благо чи покарання людина може під впливом культурно-соціальних чинників: очікувань батьків, уявлень про призначення та цінність власної статі. Тому природні основи поведінки можна посилити або загальмувати, однак це може ослабити продуктивність людської діяльності і призвести до виникнення неврозів.

Стать як соціокультурний зміст поведінки (gender) зумовлюють чинники зовнішнього середовища: виховання, найближче оточення, культурні і моральні цінності суспільства, в якому зростає дитина, тощо.

Відмінності в психологічних якостях людей різної статі почали вивчати порівняно недавно. Значною мірою це пов'язано з тим, що загальнолюдську культуру у т. ч. і психоаналіз, створювали переважно чоловіки, причому слово "чоловік" у різних мовах нерідко збігається зі словом "людина" й відрізняється від слова "жінка".

Зрозуміло, що і особливості репродуктивної поведінки (шлюбної поведінки, розмноження, догляду за потомством), і якості пізнавальних процесів, емоційної сфери та поведінки різнитимуться в чоловічій і жіночій групах. При цьому уявлення про статоворольові психологічні варіації охоплюють і побутові забобони, і культурні стереотипи, і науково доведені факти.

У 1942 р. К. Макнемар виявив і підтвердив статистично, що в дівчаток є більш розвинутими естетичні смаки, мовлення, тонка моторика рухів, координація, а в хлопчиків є більш розвинутими здібності до математики та механіки.

Жінки адаптивніші, краще піддаються вихованню, у них вищий рівень соціальної бажаності, проте чоловіки кмітливіші, винахідливіші. Всі нові види професій спочатку освоюють чоловіки, а потім - жінки. Жінки надають перевагу

стереотипним видам професійної діяльності, а у чоловіків, які виконують монотонну роботу, можливі нервово-психічні розлади.

Біологічна стать і психологічний складник пов'язані неоднозначно: чоловік може мати жіночий характер, а жінка - поводитися по-чоловічому. Щоб людина прийняла, усвідомила свою стать і навчилася використовувати її ресурси, необхідна статево-рольова соціалізація - засвоєння в онтогенезі пов'язаних зі статтю ролей, цінностей, форм поведінки і діяльності.

Структурними компонентами статево-рольової соціалізації, на думку дослідників, є: *статева ідентифікація* (зарахування себе до певної статі), *статеве маркування* (розпізнавання статі інших), *статево-рольові уявлення* (уявлення про притаманні статі якості й поведінку), *статево-рольові цінності і переваги* (засвоєння і прийняття притаманних статі форм поведінки), *статеві ролі* (засвоєння соціокультурних статево-рольових атрибутів - гендеру), *статево-рольова орієнтація* (спрямованість на засвоєння притаманних статі ролей, цінностей, форм поведінки тощо), *статево-рольова поведінка* (реалізація статево-рольових ролей в усіх формах життєдіяльності).

Співвідношення чоловічого і жіночого в психологічному портреті людини розглядали по-різному. *Маскулінність (мужність) і фемінність (жіночність) протиставляли і розуміли дихотомічно*: або одне, або друге. Також ці якості розглядали як полюси одного континууму: те, що відводить від мужності, автоматично наближає до жіночності. Ще їх трактували як незалежні автономні виміри, вважаючи, що кожна людина може мати деякі маскулінні й фемінні ознаки.

Маскулінність і фемінність впливають на формування особистості як філогенетично зумовлені властивості психіки і як соціокультурні утворення, закладені в онтогенезі.

Статева ідентичність - аспект статевої свідомості, який описує суб'єктивне переживання людиною себе як представника статі.

Соціальним вираженням статевої ідентичності є **статева роль** - система зовнішніх стандартів, приписів, нормативів, очікувань, якою повинна бути дитина (людина), щоб її визнавали як хлопчика (чоловіка) чи дівчинку (жінку).

Формування психологічної статі - це реальне опанування атрибутів поведінки, особливостей емоційних реакцій, установок, уявлень, пов'язаних з чоловічою або жіночою статевою роллю, набуття статевої ідентичності (статевої самосвідомості); думка індивіда про себе як представника певної статі порівняно зі статево-рольовим еталоном.

Кожне суспільство, кожна культура виробляють певний комплекс ознак, яким повинна відповідати поведінка представників кожної статі. Такі ознаки представлені як статево-рольові стереотипи маскулінності й фемінності, зміст яких зумовлений рівнем розвитку суспільства, поділом праці в ньому, культурою, релігією, звичаями.

Статеворольові стереотипи - цінності, мотиви, типи поведінки, які вважають прийнятними для представників однієї статі, порівняно з представниками іншої. Статеворольові стереотипи суспільства визначають стиль поведінки чоловіків (хлопчиків) і жінок (дівчаток) і відображають зразки, орієнтуючись на які, люди реагують на представників кожної статі.

Формування індивідуальних статево рольових стереотипів відбувається в процесі соціалізації дитини через засвоєння суспільного досвіду. Основну роль у ній відіграють статево-рольові уявлення. На основі статево-рольових уявлень (стереотипів), формується **статева самосвідомість індивіда** - усвідомлення себе чоловіком чи жінкою і необхідності виконання відповідних соціальних ролей.

Переважно чоловічий стиль поведінки і спілкування характеризують як більш активний, змагальний, предметно-інструментальний, а жіночий - як експресивний, залежний, пасивний, емпатійний.

Дослідники намагалися з'ясувати: ці відмінності маскулінності-фемінності генетично зумовлені чи сформовані внаслідок середовищних впливів. Щодо цього американський психолог **Сандра Бем** запропонувала тест маскулінності-фемінності й на основі його результатів виокремила вісім статево-рольових типів. Вона запровадила поняття "андрогінний тип".

Андрогінія (грец. androgynos - двостатевий) – багатомірна інтеграція проявів жіночого та чоловічого стилів діяльності, свобода тілесних експресій, відсутність жорсткого диктату статевої ролі, емансипація обох статей.

У психологічному розумінні з андрогінією пов'язують високі можливості соціальної адаптації.

С. Бем так характеризує статево-рольові типи:

- *маскулінні чоловіки* (нечутливі, енергійні, честолюбні);
- *маскулінні жінки* (наділені сильною волею, схильні змагатися з чоловіками і претендувати на їх місце у професії, соціумі, сексі);
- *фемінні чоловіки* (чутливі, цінують людські стосунки і досягнення духу, нерідко належать до світу мистецтва);
- *фемінні жінки* (архаїчний тип абсолютно терплячої жінки, що охоче погоджується бути "фоном" у житті близьких людей, характеризуються витримкою, вірністю і відсутністю егоїзму);
- *андрогінні чоловіки* (поєднують у собі продуктивність і чутливість, нерідко обираючи гуманні професії лікаря, педагога тощо);
- *андрогінні жінки* (здатні розв'язувати цілком "чоловічі" завдання, використовуючи жіночі засоби (гнучкість, комунікабельність);
- *недиференційовані чоловіки і жінки* (часто не вистачає лібідо в широкому значенні слова, вони страждають від нестачі життєвих сил).

Отже, стать - багатогранне біологічне, психічне і соціокультурне утворення, яке пронизує всі рівні (організм, індивід, особистість) інтегральної індивідуальності.

2. Теорії і концепції розвитку статевої ідентичності

Механізми статевої диференціації і засвоєння статевої ролі/ідентичностей стали предметом дослідження представників різних зарубіжних шкіл, концепцій.

Теорія моделювання, яка ґрунтується на **психоаналітичній концепції ідентифікації З. Фрейда**, стверджує, що *психологічна стать дитини формується на підсвідомому рівні насамперед як наслідування поведінки дорослих представників своєї статі (в першу чергу когось із батьків)*. Якщо об'єктом ідентифікації і наслідування є представник однієї з дитиною статі, то статево-рольова і психосексуальна орієнтація відбувається в потрібному напрямі. Діти справді частіше для наслідування обирають модель своєї статі, однак досі лишається незрозумілим, чому діти вибирають як зразок представників саме своєї статі.

Істотно розвинуло психоаналітичні уявлення про стать запровадження **К.-Г. Юнгом** понять "**аніма**" й "**аніmus**" - *несвідомих образів жінки в душі чоловіка й чоловіка в душі жінки, що є узагальненим уявленням про протилежну стать і полегшує контакт із нею за допомогою неусвідомленого "пізнання"*.

У **біхевіоризмі** прийняття статевої ролі розглядають як наслідок набування навичок, підкріплюваних заохоченням, наслідуванням, вибором моделі поведінки.

Матері інтуїтивно заохочують активність маленьких хлопчиків, прагнення до суперництва й досягнень. Водночас вимоги до дівчаток мають інший зміст: їм рідше забороняють плакати тощо. Сума вимог відображається в статево-рольових стереотипах, що існують у суспільстві й сім'ї.

Ставлення батьків до власної статі проєкціюється на дітей. Наприклад, матері майже не проєкціюють на дочок або синів маскулінно-фемінні стереотипи, прийняті в культурі, а батьки неоднаково сприймають і виховують дітей різної статі: дочок - гармонійно, заохочуючи в них фемінні якості; синів - суперечливо, вважають їх далекими від ідеалу й хочуть бачити більш мужніми, ніж ті насправді є.

Отже, усвідомлено й несвідомо заохочуючи одні форми поведінки і гальмуючи інші, можна регулювати процес маскулінізації-фемінізації дитини.

Теорія соціального навчання (А.Бандура) *вирішальне значення приписує механізмам стимулювання, підкріплення із зовнішнього середовища: у хлопчиків заохочують маскуліну поведінку і осуджують фемінну, а в дівчаток - навпаки. У дітей поступово формуються уявлення про тип "хлопчачої" ("дівчачої") поведінки, заняття, інтереси, цінності. Рольова диференціація статі починається відразу після народження дитини, коли малюків наділяють іменем, одягають в різні кольори і дають різні іграшки, що чітко вказує на статево належність як самій дитині, так і оточенню.*

Згідно з **когнітивною теорією**, *статева диференціація є наслідком засвоєння дитиною когнітивних (пізнавальних) структур*. Автори теорії вважають, *статеворольові уявлення дітей не є пасивними продуктами соціального наuczіння, а є результатом активного відображення у свідомості дитини власного досвіду*. Статева типізація і рольова диференціація поведінки відбуваються завдяки тенденції до групування інформації. Це допомагає дітям переробити більше інформації і сприяє становленню психологічної статі.

Послідовники когнітивної теорії вважають, що внаслідок конкретності мислення і недостатньої переробки інформації статеві ролі дошкільнят суворо регламентовані. Гнучкість виникає тільки тоді, коли досягається певний рівень когнітивного розвитку. Окремі риси батьків можуть гальмувати або полегшувати статева типізацію дітей, але не зумовлюють її.

Представники нової психології статі вважають, що *основну роль у формуванні психологічної статі і статевої ролі відіграють соціальні очікування суспільства, які виникають відповідно до конкретної соціально-культурної матриці і відображаються в процесі виховання*. Уявлення дітей про якості чоловіків і жінок формуються внаслідок засвоєння соціальних статево-рольових стереотипів, концентровано представлених у сімейних стосунках (насамперед між батьком і матір'ю).

Стадіальна теорія (когнітивно-генетичний підхід), основою якої є вчення **Ж. Піаже** про стадії розвитку інтелекту дитини, наголошує, що засвоєння соціальних статевоїх ролей залежить насамперед від загального рівня розвитку інтелекту, пізнавальних психічних процесів. Якщо статева роль дитина засвоює практично відразу (дитина знає, що вона дівчинка чи хлопчик), то гендерна схема (зумовлені статтю норми поведінки) є наслідком когнітивного розвитку і розвивається протягом перших 6-7 років життя.

За **мовною теорією**, *інформація, яку сприймає дитина (зміст, тон мовця, тембр голосу, звукова ритміка, жести, міміка), сигналізує їй про її статева належність і впливає на вибір моделей для ідентифікації й наслідування*.

На думку багатьох дослідників, усі ці теорії - складники єдиної моделі формування психологічної статі, кожна з яких містить частину істини, але не охоплює всю складність процесу.

3. Еволюційна теорія статевого диморфізму

Питання, для чого взагалі існує стать, виникло давно. Найпростіша відповідь - для продовження життя, оскільки всі вищі життєві організми розмножуються саме статевим шляхом.

Поклавши в основу своєї теорії принцип зв'язаних підсистем, Геодакян відзначив, що адаптивні системи, які еволюціонують у мінливому середовищі,

значно підвищують свою загальну стійкість за умови диференціації на дві зв'язані підсистеми з консервативною й оперативною спеціалізацією, які належать особам відповідно жіночої і чоловічої статі. *Жінки забезпечують постійну, філогенетичну, пам'ять виду, а чоловіки - тимчасову, онтогенетичну.*

Статевий диморфізм (грец. dis- два, morfi - вид, форма) – наявність різних ознак у чоловічих і жіночих осіб.

Чоловіки більш біологічно і психологічно вразливі, у них менша тривалість життя, новонароджені хлопчики гинуть частіше, оскільки володіють вузькою нормою реакції – приклад відмінностей, який становить статевий диморфізм.

Спостерігається статевий диморфізм у появі хвороб (усі нові захворювання спочатку з'являлися у чоловіків), будові мозку (у чоловіків чіткіше виражена асиметрія півкуль й оперативних систем - кори і лівої півкулі, а в жінок - консервативних систем - під кірки й правої півкулі, що зумовлює переважання в чоловіків аналітичного мислення, у жінок - інтуїтивного, образного й чуттєвого пізнання). У культурно-історичному процесі кожна нова професія спочатку є чоловічою і лише потім стає жіночою тощо.

Нейроандрогенетична теорія Лі Елліса, сучасного американського психолога, стверджує, що *статеві відмінності в поведінці пов'язані з дією андрогенів (чоловічих гормонів) на мозкові системи. У кожної людини є і чоловічі, і жіночі гормони, але в чоловіків домінують андрогени, а в жінок - естрадіол (жіночий гормон).*

Дослідник встановив 12 стійких поведінкових програм, пов'язаних із чоловічою статтю (що перебувають під андрогенетичним контролем) і, відповідно, невластивих жіночій поведінці:

1. *Наступальна еротична поведінка*: від чоловіків чекають ініціативи, а в жінок вияв еротичних ініціатив суперечить інстинктам, властивим тваринам.

2. *Агресивна поведінка*: чоловікам властиве інструментальне ставлення до світу, згідно з яким потрібно постійно щось руйнувати, щоб створювати нове. У психології тварин отримано дані, що не збігаються зі стереотипами людської поведінки. Наприклад, щури жіночої статі значно сміливіші й активніші, ніж чоловічої, причому ця тенденція спостерігалася навіть після видалення статевої залози у представників обох статей.

3. *Просторова орієнтація*: чоловіки краще, ніж жінки, сприймають простір, віддаленість, швидкість.

4. *Територіальна поведінка*: чоловікам (як і самцям у тварин) властиво "позначати" і перевіряти свою територію, а також охороняти її межі, тому розкидання речей - типово чоловіча реакція.

5. *Витривалість до болю*: у чоловіків еволюційно нижчий больовий поріг (відповідно, вища больова чутливість), ніж у жінок, підготовлених природою до пологів.

6. *Повільне засвоєння оборонних умовних рефлексів*: чоловікам більш властиво нападати, а не захищатися, тому хлопчики часто не вміють "дати здачу".

7. *Слабкий прояв емоційних реакцій у відповідь на загрозу*: чоловіки схильні приховувати переживання, які не стають слабшими, але виявляються або в поведінці, або в психосоматичних захворюваннях.

8. *Наполегливість* (персистентність) при виконанні завдання без підкріплення: чоловікам, зважаючи на їх слабшу наочність, властиво повторювати власні помилки.

9. *Слабкий зв'язок з найближчими родичами*: чоловіки, як правило, менше прив'язані до членів своєї сім'ї, ніж жінки, рідше згадують про батьків.

10. *Периферизація*: потяг до створення груп за інтересами (клуб, гараж, спортивна секція, риболовля, полювання), жінкам від цього відмовитися набагато легше.

11. *Пошук пригод, нових і складних подразників*: чоловіки втомлюються від монотонності, тому іноді схильні щось хороше, але вже відоме, проміняти на незрозуміле й нове (захоплення екстремальними видами спорту, відпочинку, туризму).

12. *"Хижацька поведінка", пов'язана з полюванням*: потяг до суперництва й небезпек, бажання не тільки домогтися мети, а й обійти в цьому суперників. Перемога без боротьби не приносить їм задоволення.

Ці програми стосуються сфери статевого диспсихізму, але це не означає, що вони виявляються у всіх чоловіків або не можуть бути властивими деяким жінкам.

4. Міжстатеві відмінності у психологічних якостях

Майже у всіх дослідженнях беруть до уваги чинник статі, тому накопичено багато даних про відмінності психологічних характеристик у чоловіків і жінок. Зокрема, досліджено наявність варіацій у здібностях. Ще А.-Л. Гезелл виявив, що у хлопчиків порівняно з дівчатками краще розвинена велика (крупная) моторика, а в дівчаток – дрібна (мелкая). Порівняння інтелекту і здібностей довело, що жінки володіють більшим словниковим запасом, вищою швидкістю і чіткістю мовлення. Це не обов'язково детерміновано біологічно, оскільки матері більше розмовляють з доньками, а не з синами.

Загальний показник інтелекту (IQ) у чоловіків не відрізняється від інтелекту жінок.

Сприйняття й увага до зміни деталей також краще розвинені у жінок, але вони частіше помиляються в оцінці просторових відношень і неправильно реагують на

просторові стимули. Технічні здібності раніше розвиваються і краще виражені у чоловіків, вербальні - у жінок; дівчатка швидше опановують читання. Дислексія і дисграфія - нездатність читати і писати - частіше спостерігаються у хлопчиків.

Дівчатка, як правило, раніше починають малювати і роблять це з більшим бажанням порівняно з хлопчиками, вміють висловлювати думки про мистецтво. Ці відмінності нерідко пов'язують з особливостями виховання. Стверджують, що темпи розвитку мовлення обумовлені особливостями гри дівчаток, які переважно моделюють спілкування; змінюючи традиційні "об'єктні ігри" хлопчиків у машинки, конструктор тощо, можна простимулювати їхній мовний розвиток, однак при цьому ймовірніше спотворення статево-рольової ідентичності. У сфері музичних здібностей різниці не виявлено.

У структурі темпераменту також спостерігаються відмінності: у жінок вищі показники соціальної пластичності, емоційності, соціальної емоційності, а в чоловіків - ергійності (здатності виконувати роботу за несприятливих умов - шум, некомфортна температура тощо), пластичності та індивідуального темпу.

Соціальна ергійність і соціальний індивідуальний темп зі статтю не пов'язані.

Отже, чоловіки характеризуються ширшою сферою діяльності, гнучкістю мислення, прагненням до активної роботи, високою швидкістю виконання операцій при здійсненні предметної діяльності, а жінки - легкістю вступати в соціальні контакти, підвищеною чутливістю до невдач на роботі й у спілкуванні, турботливістю, невпевненістю.

Щодо емоційної сфери дослідники відзначають більшу сенситивність (чутливість до впливів) дівчаток порівняно з хлопчиками. Невротичні відхилення дівчаток частіше полягають у появі страхів, хвилювання, шкідливих звичок аутоагресивної природи (кусання пальців, гризіння нігтів тощо), у хлопчиків поширенішими є проблеми поведінки.

Відмінності у системах цінностей виявляються у дітей до підліткового віку і стираються у дорослому. Дівчата більше орієнтовані на особисту привабливість, сімейне благополуччя, а в професійній сфері - на набування нового цікавого досвіду й розширення кола спілкування. Хлопці прагнуть до взаємодії з "великим соціумом", хочуть влади, незалежності, вигоди.

Аналіз особистісних проявів згідно з п'ятифакторною теорією показав, що за всіма факторами, крім відкритості до досвіду, спостерігаються відмінності між чоловіками і жінками. Екстраверсія, що включає домінантність і пошук відчуттів, більше виражена в чоловіків, доброзичливість - у жінок. Психотизм властивий переважно чоловікам.

Уявлення про особливості жіночої і чоловічої психології, їх призначення і спрямування модифікуються під впливом соціального й економічного розвитку, зміни світогляду, утвердження тендерних відносин тощо. Однак міжстатеві

відмінності неможливо ігнорувати, тому що вони позначаються на всіх індивідуальних особливостях.

Психологічні особливості взаємопов'язані з еволюційним і культурним призначенням кожної статі. Оскільки біологічно вони рівноправні, то інтерпретувати особливості і визначати стратегію самоактуалізації слід з урахуванням етологічних підстав.